

دلایل فراگیری دانش تجوید و قرائت مرتل*

محمد امینی تهرانی* و محمد اسماعیل خورشیدی***

چکیده

یکی از موضوعات مورد توجه در قرائت قرآن کریم که هم از ناحیه قرآن و هم از ناحیه روایات، مورد توجه قرار گرفته است مسئله تجوید است؛ موضوع تجوید قرآن به رغم جایگاه و اهمیت خاصی که در زیبا خوانی قرآن کریم دارد، ضرورت و چرایی توجه به آن از نگاه قرآن و سیره معصومان علیهم السلام آن چنان که بایسته است، مورد تحقیق و باز شناسی قرار نگرفته است در این میان، برخی ضرورت و بلکه اصل وجود آن را در تلاوت قرآن، کم اهمیت جلوه داده‌اند. پرسش اصلی نوشتار حاضر آن است که ضرورت‌های قرآنی - حدیثی و دیگر ضرورت‌های فراگیری دانش تجوید و قرائت مرتل چیست؟ روش تحقیق تحلیلی و توصیفی است که با بررسی برخی از آموزه‌های دینی از جمله آیات و سخنان معصومان علیهم السلام پاسخ بررسی خواهد شد. شش ضرورت قرآنی که عبارتند از: (۱) ترتیل، همان تجوید است؛ (۲) فرآیند نزول قرآن بر اساس ترتیل؛ (۳) تلاوت قرآن با تأنی و درنگ؛ (۴) حق تلاوت در قرآن؛ (۵) نزول قرآن به زبان عربی؛ (۶) الگوگیری از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم؛ و نیز شش ضرورت غیر قرآنی شامل: (۱) سیره معصومان علیهم السلام؛ (۲) ضرورت تبلیغی برای رفع محجوریت از چهره قرآن کریم؛ (۳) مقدمه خشوع؛ (۴) ضرورت فقهی؛ (۵) مقدمه تدبیر؛ (۶) ضرورت‌های بین المللی (ترویج فرهنگ قرآنی، مبارزه با استکبار و...). نتیجه بررسی نوشتار حاضر بوده است که اهمیت فراگیری دانش تجوید را نمایان می‌سازند.

واژگان کلیدی: تجوید، ضرورت‌های قرآنی، ضرورت‌های غیر قرآنی، ترتیل، حق تلاوت، تبلیغ، تدبیر.

* تاریخ دریافت: ۹۸/۳/۱۵ و تاریخ تأیید: ۹۸/۴/۱۷.

*** استادیار جامعه المصطفی العالمیه (amini63@chmail.ir).

*** کارشناس ارشد تفسیر اثری دانشگاه قرآن و حدیث قم - نویسنده مسئول (m.esmaeil1365@gmail.com).

مقدمه

معارف قرآنی در یک نگاه کلی به دو دسته تقسیم می‌شوند: «معارفی درباره قرآن» و «معارفی برگرفته از قرآن» (معرفت، علوم قرآنی، ۱۳۸۷: ۹)؛ دسته اول شامل بحث‌هایی برای شناخت قرآن و پی بردن به شئون آن نظیر علم اعجاز، علم تاریخ قرآن، علم قرائت، علم تجوید و... می‌باشد.

اما گونه دیگر از معارف قرآنی مربوط به شناخت محتوای این کتاب مقدس است که تفسیر نام دارد.

از این بیان معلوم می‌شود که علوم قرآنی و شناخت مباحث حول برای محتوای آیات و به عبارت دیگر تفسیر، مقدم است.

علم تجوید یا همان علم الأداء، به عنوان یکی از معارف پیرامونی قرآن مجید، سابقه دیرین دارد. گرچه در زمان پیامبر ﷺ، قرآن با تجوید قرائت می‌شده و هنوز به عنوان دانشی مستقل به حساب نمی‌آمد؛ تجوید به معنای مجموعه قوانینی که چگونگی قرائت صحیح و زیبا را به ما می‌آموزد، در قرن چهارم تدوین گردیده است. نخستین کسی که فن تجوید را تدوین کرد، ابو مزاحم موسی بن عبید الله خاقانی بغدادی (م. ۳۲۵ ق.) است (سعدی، پرسیمان قرائت قرآن، ۱۳۸۵: ۱۱۳) البته لازم به ذکر است که مطالب دانش تجوید، در ضمن کتب ادبی مانند الکتب سیبویه و کتب قرائات وجود داشت و بعدها به صورت دانشی مستقل از دانش ادبیات قرائات مطرح شد.

آموزش و یادگیری علم تجوید، به عنوان دریچه ورود به معانی و مفاهیم این کلام الهی امری مهم و اجتناب ناپذیر است.

این اهمیت زمانی بیشتر جلوه می‌کند که روشن شود، بیشتر ظرافت‌های معنایی و اعجاز قرآن در شیوه بیان و کیفیت خاص الفاظ است بدین صورت که خدا قرآن را به شکل ترتیل بر قلب پیامبر نازل فرموده و دوست می‌دارد که به همان شکل قرائت شود؛ طبعاً بدون آشنایی با کیفیت نزول و ترتیل آیات نمی‌توان به فهم و شناخت آن نائل آمد.

ضرورت‌های فراگیری دانش تجوید و قرائت مرتل

برای بیان یادگیری علم تجوید به دو دسته عوامل به عنوان دلیل برای اثبات موضوع بحث، استناد شده است: الف) ضرورت‌های قرآنی؛ ب) ضرورت‌های غیر قرآنی.

الف) ضرورت‌های قرآنی

مراد از ضرورت‌های قرآنی، ضرورت‌هایی است که بر اساس تأمل در آیات قرآنی و مستند به آیات الهی به دست می‌آید؛ در واقع ضرورت‌های قرآنی، مصداق مهم در عمل به آیات قرآن کریم و یا مقدمه عمل به آیات قرآن کریم به شمار می‌آیند.

در این بخش به شش آیه از آیات کلام الله مجید برای اهمیت ضرورت فراگیری دانش تجوید در قالب عناوین ذیل، مورد بررسی قرار می‌گیرد: (۱) ترتیل، همان تجوید؛ (۲) فرآیند نزول قرآن بر اساس ترتیل؛ (۳) تلاوت قرآن با تأنی و درنگ؛ (۴) حق تلاوت در قرآن؛ (۵) نزول قرآن به زبان عربی؛ (۶) الگوگیری از پیامبر.

۱. ترتیل، همان تجوید

اولین و معروف‌ترین آیه قرآن که درباره شیوه خواندن قرآن به آن استدلال شده:

﴿... وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیْلًا﴾ (مزمّل / ۴)؛ «و قرآن را شمرده شمرده بخوان».

ترتیل در کتاب لغت از جمله العین این گونه معنا شده است: (فراهیدی، العین، ۱۴۰۹: ۸/۱۱۳).

«رتلّت الکلام ترتیلا اذا امهلت فیه و احسنت تالیفه» شمرده خواندن همراه با ترکیب

شایسته و نیز راغب اصفهانی در معنای ترتیل آورده است: «ارسال الکلمه من الفم بسهوله و استقامه» به آسانی و درست ادا کردن کلمه.

در معانی یاد شده، درست و صحیح خواندن کلمه مورد اهتمام لغویین قرار گرفته است. اینک با توجه به معنای ترتیل و انطباق آن با معنای لغوی تجوید که همان «تحسین و نیکو گرداندن» و همچنین معنای اصطلاحی آن یعنی «تلفظ صحیح حرف از مخرج آن، همراه با رعایت صفات و احکام آن حرف» (شهیدی و قاسمی، آموزش قرائت قرآن ۲، ۱۳۹۱: ۴۰) این نکته نمایان می‌شود که تجوید چیزی جز ترتیل نیست گرچه مفهوم کامل ترتیل، فراتر از رعایت قواعد تجویدی است و شامل توجه به معانی و حتی عمل و متابعت از آیات قرآنی نیز می‌شود.

با این بیان و به حکم امر در آیه مذکور یعنی «رَتَّلِ»، یادگیری تجوید و نیکو ساختن

تلاوت، امری اجتناب ناپذیر و ضروری است.

در کتاب‌های تفسیری شیعه و سنی، فراوان بر این معنا از ترتیل یعنی خواندن قرآن با رعایت وضوح در تلفظ و شمرده خواندن کلمات و درنگ و آرامش در خواندن تاکید شده است که به چند نمونه اشاره می‌شود.

شیخ طوسی رحمته الله علیه در التبیان فی تفسیر القرآن درباره ضرورت تلاوت بر شیوه ترتیل و اعطاء حق حروف می گوید:

«أمر من الله تعالى له بأن يرثل القرآن و الترتیل ترتیب الحروف علی حَقِّها فی تلاوتها، و تثبت فیها»؛ «امری است از جانب پروردگار به شمرده شمرده خواندن قرآن و ترتیل یعنی پی در پی خواندن حروف با رعایت حق تلاوت آنها» (طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، بی تا: ۱۰ / ۱۶۲).
 علامه طباطبایی رحمته الله علیه در المیزان فی تفسیر القرآن، ضمن بیان معنای ترتیل، بر تلفظ صحیح حروف قرآن مجید تاکید فرموده است: «وَرَثَلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا»؛ «ترتیل القرآن تلاوته بتبیین حروفه علی توالیها...» (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۹۰: ۲۰ / ۶۱).

«ترتیل قرآن» به معنای تلاوت کردن آن به گونه ای است که حروف آن با این که پی در پی ادا می شود، واضح و روشن تلفظ گردد.

برخی از مفسران اهل سنت نیز به روشنی بر این معنا تصریح کرده اند.

ابن کثیر، آرامش و تأنی در تلاوت را یاری گر فهم قرآن می داند:

«وَرَثَلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا أی اقرأه علی تمهل فإنه یكون عوناً علی فهم القرآن» (ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۱۴۱۹: ۸ / ۲۶۱).

بررسی معنای لغوی ترتیل و فهم و شرح مفسران در تبیین معنا و مقصود از ترتیل، گویای این مطلب است که لازمه جدایی ناپذیر قرائت مرتل، فراگیری شیوه تلفظ شایسته و رعایت احکام تلاوت است؛ همچنین با توجه به مطالب ذکر شده، ارتباط میان ترتیل و تجوید، رابطه عام و خاص است.

۲. نزول آیات بر اساس ترتیل

بعد از تبیین معنای ترتیل و مامور شدن پیامبر به قرائت بر اساس آن که همان تجوید است، نکته مهم دیگری بیان می شود که به طور کلی در ابتدای امر، قرآن به صورت ترتیل بر قلب پیامبر نازل شده و خداوند دوست می دارد قرآن همانگونه که نازل شده تلاوت شود.

خداوند متعال در آیه ۳۲ سوره فرقان تصریح می فرماید که فرآیند نزول قرآن به صورت

ترتیل بوده است:

﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا﴾ (فرقان/ ۳۲)؛ «و کسانی که کافر شدند، گفتند: «چرا قرآن یک جا بر او نازل نشده

است؟» این گونه [ما آن را به تدریج نازل کردیم] تا قلبت را به وسیله آن استوار گردانیم، و آن را به آرامی [بر تو] خواندیم».

این نحوه نزول قرآن برای مشرکان شگفت انگیز بود و آنان انتظار داشتند قرآن همچون دیگر کتاب آسمانی، یکباره نازل شود. از این رو سوال می‌کردند که چرا قرآن بدین سان، پاره پاره نازل می‌شود و یکباره فرود نمی‌آید؟

خداوند علت نزول این چنینی را تثبیت قلب پیامبر بیان می‌فرماید ﴿لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ﴾ تا هدف هدایتی قرآن بهتر محقق شود.

در واقع، ترتیلی که در سوره فرقان ذکر شده ﴿وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا﴾ یک توصیف است که دستوری را در پی دارد و آن امر به ترتیل است (زهررا حیدری و محمد امیری، ویژگی‌های تلاوت استادانه، مقاله معناشناسی ترتیل در آیات و روایات ۱۳۹۳: ۲۷۷). از این‌روست که خداوند قرآن را ترتیل کرده و دوست می‌دارد قاری قرآن نیز به صورت ترتیل که همان خواندن با خصوصیات ویژه و مراعات کردن قوانین قرائت صحیح است، بخواند.

شیخ حرعاملی رحمته الله علیه در وسائل الشیعه روایتی از امام جواد علیه السلام نقل می‌کند که طبق آن امام با به کار بردن تعبیر «کما انزل» بر قرائت قرآن به همان ترتیبی که بر قلب پیامبر صلی الله علیه و آله نازل شده تأکید فرموده‌اند و فضیلت انسان نزد پروردگار را در گرو آن دانسته‌اند:

«قَالَ: مَا اسْتَوَى رَجُلَانِ فِي حَسَبٍ وَ دِينٍ قَطُّ إِلَّا كَانَ أَفْضَلُهُمَا عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ أَدَبُهُمَا قَالَ قُلْتُ قَدْ عَلِمْتُ فَضْلَهُ عِنْدَ النَّاسِ فِي النَّادِي وَ الْمَجْلِسِ فَمَا فَضْلُهُ عِنْدَ اللَّهِ قَالَ يَقْرَأَةُ الْقُرْآنِ - كَمَا أَنْزَلَ وَ دُعَائِهِ مِنْ حَيْثُ لَا يَلْحَنُ وَ ذَلِكَ الدُّعَاءُ الْمَلْحُونُ لَا يَضَعُدُ إِلَى اللَّهِ» (حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۴۰۹: ۶/۲۲۱).

اگر دو نفر از لحاظ افتخارات پدری و نیاکانشان برابر باشند، آن که ادبش بیشتر است، نزد خداوند متعال برتر و با فضیلت‌تر است. راوی گوید: پرسیدم: فدایت شوم، برتری فرد مودب نزد مردم در مجالس معلوم است؛ نزد خداوند چگونه است؟ امام علیه السلام فرمود: فضلش به این است که قرآن را همان گونه که نازل شده است، قرائت کند و در دعا کردن از غلط‌گویی بپرهیزد؛ چون دعای نادرست به سوی خداوند متعال بالا نمی‌رود.

و باید دانست که، نزول قرآن بر پایه ترتیل ﴿وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا﴾، به قرائت آن به صورت مرتل (کما انزل) ختم نمی‌شود بلکه قرآن مجید، همگان را به تبعیت عملی از معارف آن دعوت می‌کند:

﴿وَأَنْبِئُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ﴾ (زمر/ ۵۵)؛ «و پیش از آنکه به طور ناگهانی و در حالی که حدس نمی‌زنید شما را عذاب دررسد، نیکوترین چیزی را که از جانب پروردگارتان به سوی شما نازل آمده است پیروی کنید».

۳. خواندن قرآن با تأنی و آرامش

قرآن مجید در آیه ۱۰۶ سوره مبارکه اسراء در مقام دفاع از نزول تدریجی آیات و پاسخ به شبهات مشرکان و منکران مبنی بر عدم نزول یکباره قرآن (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۰: ۳۱۸/۱۲) می‌فرماید:

﴿وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا﴾ (اسراء/ ۱۰۶)؛ «قرآن را بخش بخش قرار دادیم تا آن را با درنگ بر مردم بخوانی و آن را به تدریج (بر پایه حوادث، پیش آمدها و نیازها) نازل کردیم».

با دقت در کلمه «مکث» که به معنای درنگ و تأنی است (کلمه تدلّ علی توقّف و انتظار) (احمد بن فارس، مقاییس اللغة، ۱۴۲۹: ۹۵۷)، دستور قرائت قرآن کریم، بر این مبنا یعنی خواندن با آرامش و بدون شتاب، به پیامبر داده شده تا اثرگذاری بیشتری بر جان مخاطبان کلام وحی داشته باشد به این صورت که خواندن آهسته و آرام و نیز آیه آیه بر مردم، مقدمه فهم و تفکر قرار گرفته است.

بیضاوی از عالمان اهل سنت، قرائت آرام و با طمانینه را برای فهم پذیری بهتر، و نیز محفوظ ماندن از خطا را معنای مکث تفسیر کرده است.

﴿لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ عَلَى مَهْلٍ وَتُؤَدِّهِ فَإِنَّهُ أَيْسَرُ لِلْحِفْظِ وَأَعُونَ فِي الْفَهْمِ﴾ (بیضاوی، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، ۱۴۱۸: ۲۶۹/۳).

به علاوه در تفاسیر معاصر نیز، پرهیز از شتاب‌زدگی و عجله در خواندن و یادگرفتن قرآن به عنوان یکی از پیام‌های آیه ذکر شده است (قرائتی، تفسیر نور، ۱۳۸۹: ۱۲۹/۵).

در حدیثی از امام صادق (علیه السلام) اشاره شده است که میان معنای ترتیل در آیه ۴ سوره مزمل و تأنی و آرامش جمع نموده‌اند؛ ایشان در تفسیر آیه ﴿وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا﴾ می‌فرمایند: «هو أن تتمکث فیه و تحسن به صوتک» (طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۲: ۵۶۹/۱۰) ترتیل یعنی مکث کردن در قرآن و زیباسازی صوت در هنگام قرائت قرآن.

۴. حق تلاوت قرآن

از دیگر آیاتی که با تمسک به مفهوم آن می توان به ضرورت یادگیری تجوید و آداب ظاهری تلاوت دست یافت، آیه ۱۲۱ سوره مبارکه بقره می باشد:

﴿الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ...﴾ (بقره/ ۱۲۱)؛ «کسانی که کتاب

[آسمانی] به آنان داده ایم، [و] آن را چنان که باید می خوانند، ایشانند که بدان ایمان دارند (...).

در اینکه مقصود از حق تلاوت قرآن در آیه چیست که مؤمنین راستین به کتاب، انجام دهنده آن حق می باشند، میان مفسران، گفت و گو و اختلاف است اما برخی از ایشان حق تلاوت را به قرائت مرتل و اداء صحیح حروف به علاوه تدبر و تفکر و عمل به آن تفسیر کرده اند.

از جمله سعید حَوّی از مفسران معاصر در الاساس فی التفسیر، این گونه آورده است:

«يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أَي يَقْرَءُونَهُ حَقَّ قِرَاءَتِهِ، فِي التَّرْتِيلِ، وَأَدَاءِ الْحُرُوفِ، وَالتَّدْبِيرِ، وَالتَّفَكُّرِ، وَ

الإيمان بمضمونه، والعمل به» (حوی، الاساس فی التفسیر، ۱۴۲۴: ۱/ ۲۳۰).

آن را به نحو شایسته تلاوت می کنند یعنی حق خواندن در ترتیل و تلفظ حروف و تدبر و اندیشیدن و ایمان و عمل به آن را عطا می کنند.

این عبارت در تفسیر مدارک التنزیل نیز آمده است:

«حَقَّ تِلَاوَتِهِ أَي يَقْرَءُونَهُ حَقَّ قِرَاءَتِهِ فِي التَّرْتِيلِ وَأَدَاءِ الْحُرُوفِ وَالتَّدْبِيرِ وَالتَّفَكُّرِ، أَوْ يَعْمَلُونَ بِهِ

وَيُؤْمِنُونَ بِمَا فِي مَضْمُونِهِ» (نسفی، مدارک التنزیل و حقایق التأویل، ۱۴۱۶: ۱/ ۱۲۲).

برخی نیز با در نظر گرفتن معنای آیه، از برخی امور نظیر مسواک زدن قبل از تلاوت قرآن، وضو گرفتن و طهارت، خواندن دعاهای آغاز تلاوت، استعاذه، صوت خوش، سکوت و توجه، خشوع و... که هر یک مستمسک و دلیل روایی دارد به عنوان اتیان حق تلاوت یاد کرده اند (شهیدی و قاسمی، آموزش قرائت قرآن ۲، ۱۳۹۱: ۲۱) اما بدون تردید لازمه جدایی ناپذیر حق تلاوت قرآن مجید، رعایت قواعد و قوانین زیباخوانی و اعطاء حق و مستحق حروف است تا در پرتو آن از ثمرات و آثار و برکات آن بهره مند شد.

ناگفته پیداست که حق تلاوت منحصر و محصور در تجوید و کیفیت وقف نیست، زیرا مفهومی عام و گسترده است؛ بلکه تجوید و رعایت وقف، مقدمه ای برای ورود به مراحل معنا و مفهوم برای تدبر و درک بهتر کتاب خدا یا یکی از مصادیق و مراحل حق تلاوت به شمار می آید.

۵. نزول عربی قرآن

خداوند متعال در قرآن مجید بر نزول آن به زبان عربی تصریح فرموده و عربی بودن را وصف کتاب خویش قرار داده است:

﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ (یوسف / ۲)؛ «ما آن را قرآنی عربی نازل کردیم، باشد که بیندیشید».

این مطلب در نه آیه دیگر از کلام الله مجید نیز آمده است.

(رعد/ ۳۷)؛ (طه/ ۱۱۳)؛ (زمر/ ۲۸)؛ (فصلت/ ۳)؛ (شوری/ ۷)؛ (زخرف/ ۳)؛ (احقاف/ ۱۲)؛ (شعراء/ ۱۹۵) و (نحل/ ۱۰۳).

در تفسیر نمونه، ذیل آیه ۲ سوره مبارکه یوسف در توضیح عربی بودن قرآن اینگونه آمده است:

به هر حال تعبیر به «عربی بودن» که در ده مورد از قرآن تکرار شده پاسخی است به آنها که پیامبر را متهم می‌کردند که او این آیات را از یک فرد عجمی یاد گرفته و محتوای قرآن یک فکر وارداتی است و از نهاد وحی نجوشیده است.

ضمناً این تعبیرات پی در پی این وظیفه را برای همه مسلمانان به وجود می‌آورد که همگی باید بکوشند و زبان عربی را به عنوان زبان دوم خود به صورت همگانی بیاموزند از این نظر که زبان وحی و کلید فهم حقایق اسلام است (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۹/ ۳۰۰). از روایات نیز بر می‌آید که رعایت قواعد و احکام لغت عرب در هنگام قرائت لازم است. از جمله:

روایت امام صادق علیه السلام از پدران نشان از رسول خدا صلی الله علیه و آله که می‌فرماید:

«تَعَلَّمُوا الْقُرْآنَ بِعَرَبِيَّتِهِ وَ إِيَّاكُمْ وَ التَّبَرُّ فِيهِ يَعْنِي الْهَمَزُ» (ابن بابویه، معانی الأخبار، ۱۴۰۳: ۳۴۵).

قرآن را به عربیتش بیاموزید و از به کار بردن نبر یعنی همزه در آن بپرهیزید.

روایت یاد شده به طور صریح بر فراگیری قرآن با ویژگی‌های زبان عربی و پرهیز از اضافه کردن نبر در قرائت که یکی از صفات مهم حرف همزه است، دلالت می‌کند.

نیز شیخ صدوق از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که آن حضرت فرمود:

«تَعَلَّمُوا الْعَرَبِيَّةَ، فَانْهَاهَا كَلَامَ اللَّهِ الَّذِي يَكَلِّمُ بِهِ خَلْقَهُ» (فیض کاشانی، نوادر الأخبار فیما يتعلق

بأصول الدين (للفيض)، ۱۳۷۱: ۲۴).

زبان عربی را بیاموزید زیرا خداوند به وسیله آن با خلقش سخن گفته است. با توجه به آیات اشاره شده و دو روایت مذکور، مسلماً تلاوت قرآن بدون آشنایی با حروف و طریقه صحیح تلفظ الفبای عربی و نیز عدم اطلاع از اصول و احکام تلاوت، میسر نیست. زیرا اگر نکات تجویدی در هنگام تلاوت رعایت نشوند، اصلاً عربی نیست و لازمه عربی خواندن، توجه به لهجه، صفات و احکام زبان عربی در هنگام تلاوت است.

۶. الگوگیری از پیامبر ﷺ در همه امور

در قرآن کریم، پیامبر اکرم ﷺ به عنوان اسوه و الگو برای مردم معرفی شده‌اند: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾ (احزاب/ ۲۱)؛ «قطعاً برای شما در [اقتدا به] رسول خدا سرمشقی نیکوست: برای آن کس که به خدا و روز بازپسین امید دارد و خدا را فراوان یاد می‌کند».

خداوند متعال در این آیه شریفه، به صورت مطلق پیامبر را در همه احوالات شخصی و اجتماعی و... به عنوان الگوی نیکو معرفی و همگان را به پیروی از این الگو دعوت فرموده است.

یکی از شاخص ترین شئون پیامبران الهی به ویژه پیامبر خاتم ﷺ، تلاوت آیات برای مردم و تبیین آیات بوده و خداوند متعال در آیه دوم سوره مبارکه جمعه از عمل به عنوان اولین هدف پیامبری یاد کرده است:

﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ...﴾ (جمعه/ ۲)؛ «اوست آن کس که در میان بی سوادان، فرستاده‌ای از خودشان برانگیخت، تا آیات او را بر آنان بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت بدیشان بیاموزد...».

با این پیش فرض، دریافت این مطلب که پیامبر با رعایت همه ظرافت‌های ظاهری و زیباخوانی قرآن، آیات نازل شده را تلاوت می‌فرموده، امر بعیدی نبوده و در نتیجه رعایت آن به عنوان یکی از مظاهر رفتاری و کلامی پیامبر، قابل اثبات است، چرا که اگر شخص پیامبر نتواند پیام الهی را به نحو شایسته و دقیق انتقال دهد یا کمبودی در شیوه بیان آن حضرت وجود داشته باشد، نقص است و چنین فردی قابل الگوگیری برای پیروانش نمی‌تواند باشد.

از برخی روایات، چنین بر می‌آید که نحوه قرائت رسول اکرم ﷺ به صورت مقطّع و حرف حرف بوده است به گونه‌ای که همه حروف و کلمات، کاملاً مبین به گوش شنونده می‌رسیده است.

مرحوم علامه مجلسی رحمته الله علیه در موسوعه بحار الانوار روایتی از منابع اهل سنت درباره نحوه قرائت پیامبر صلی الله علیه و آله در نماز گزارش کرده است:

«و روی عن یعلی بن مملک أنه سأل أم سلمة زوج النبی صلی الله علیه و آله عن قراءة النبی صلی الله علیه و آله، فقالت: و ما لکم و صلاته؟ کان یصلی ثم ینام قدر ما صلی ثم یصلی قدر ما نام ثم ینام قدر ما صلی حتی یصبح ثم نعتت قراءته صلی الله علیه و آله فاذا هی قراءة مفسرة حرفا حرفا» (مجلسی، بحار الأنوار، ۱۴۰۳: ۱۱۶/۸۴).

حدیث دیگری که صراحتاً بر کیفیت قرائت آن حضرت دلالت دارد:

«عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ أَنَّهَا قَالَتْ كَانَ النَّبِيُّ ص يَقَطُّعُ قِرَاءَتَهُ آيَةً آيَةً» (حر عاملی، وسائل الشیعة، ۱۴۰۹: ۲۰۸/۶)؛ ام سلمه گوید: پیامبر قرآن را به صورت آیه آیه (بدون شتاب) قرائت می فرمود.

حتی از برخی روایات چنین بر می آید که سخن گفتن آن حضرت هم تا حدودی هم چون قرائت ایشان به صورت مبین و مرتل و مرسل بوده است:

«... عن مسعد قال سمعت شیخاً فی المسجد یقول سمعت جابر بن عبد الله یقول: کان فی کلام رسول الله ترتیل و ترسیل» (سلیمان ابن اشعث، سنن ابی داود، ۱۴۲۰: ۲۶۰/۴، ح ۴۸۳۸).

جابر بن عبدالله گوید که کلام رسول خدا صلی الله علیه و آله، با آرامش و شمرده شمرده بود. قرائت پیامبر اکرم آنقدر زیبا و تأثیر گذار بود که حتی مشرکان عرب شب‌های متوالی در پشت منزل آن حضرت مخفی می شدند تا به تلاوت قرآن پیامبر گوش فرا دهند.

در سیره ابن هشام آمده است: که سه نفر از سران قریش (ابوسفیان، ابوجهل و اخنس بن شریق) شبی از شب‌ها برای شنیدن آیات قرآن به صورت مخفیانه نزد خانه پیامبر آمدند در حالی که حضرت نماز می خواند و آیات قرآن را تلاوت می کرد هر کدام در گوشه ای پنهان شدند، بی آنکه دیگری با خبر شود و تا صبح گوش به تلاوت قرآن سپردند و هنگام طلوع فجر متفرق شدند؛ ولی به زودی در جاده، یکدیگر را دیدند و هر کدام به نحوی، دیگری را سرزنش کرد: «دیگر این کار را تکرار نکنید که اگر بعضی از سفیهان شما این منظره را ببینند، افکاری برای آنها پیدا می شود!» شب دیگر همین کار را تکرار کردند و صبح هنگامی که یکدیگر را مشاهده کردند همان سخنان شب قبل و همان سرزنش‌ها و قرارداد عدم تکرار چنین کاری را

مطرح کردند، و به خانه های خود رفتند؛ اتفاقاً شب سوم نیز همین مسأله دقیقاً تکرار شد، و صبح هنگامی که یکدیگر را بار دیگر ملاقات کردند، بعضی گفتند: «ما از اینجا تکان نمی خوریم تا عهد و پیمان ببندیم و برای همیشه این کار را ترک کنیم»، سرانجام پیمان بستند و متفرق شدند (ابن هشام، سیره النبویه لابن هشام، بی تا: ۱/ ۳۳۷).

الگوگیری از شیوه قرائت پیامبر ﷺ به عنوان اسوه حسنه، ضرورت توجه به تلفظ صحیح و یادگیری احکام آن را بیش از پیش نمایان می سازد.

ب) ضرورت های غیر قرآنی

بعد از بیان ضرورت های قرآنی فراگیری تجوید و زیبا خوانی قرآن مجید اینک به اهمیت و ضرورت های غیر قرآنی یادگیری این فن، پرداخته می شود. منظور از ضرورت های غیر قرآنی، آن دسته از ضرورت هایی است که بر اساس آیات قرآن و مستند به آنها نیست؛ اما مستند به سیره و قول معصومان (علیهم السلام) یا بر اساس دلایل عقلی، عرفی و فقهی شکل گرفته است؛ از جمله: (۱) سیره معصومان (علیهم السلام)؛ (۲) ضرورت تبلیغی برای رفع محجوریت از چهره قرآن کریم؛ (۳) مقدمه خشوع؛ (۴) ضرورت فقهی؛ (۵) مقدمه تدبیر؛ (۶) ضرورت های بین المللی (ترویج فرهنگ قرآنی، مبارزه با استکبار و...).

۱) سیره معصومان (علیهم السلام)

قرآن کریم، در بردارنده پیام الهی و نمایانگر راه انسان به سوی سعادت ابدی است. این پیام، هنگامی کارآمد است و موثر می افتد که آموخته و فرا گرفته شود. گفتنی است که: یادگیری و یاددهی قرآن، در تمام سطوح متصور است؛ روخوانی ساده یا قرائت با ترتیل (تدویر) یا تحقیق، فهم و ترجمه، تدبر در لایه های زیرین و نیز تفسیر ترتیبی و موضوعی قرآن، همگی در قالب های یادگیری و یاددهی متداول جای می گیرند (مسعودی، قرآن در روایات، ۱۳۹۶: ۶۸).

در این میان فراگیری و یاددهی طریقه تلفظ صحیح حروف و احکام تلاوت با توجه به تاثر آن در معنا و تاکید صریح قرآن بر این مطلب از جایگاه ویژه ای برخوردار است و زیربنای سایر سطوح است.

پیشوایان دین، به صورت ویژه، به یادگیری قرآن و تلاوت صحیح آن توصیه فرموده اند.

این توصیه ها در چند بخش کلی قابل بررسی است:

۱-۱. تبیین معنای ترتیل و بیان شیوه قرائت مرتل

خوشبختانه مفهوم زیباخوانی قرآن در بیان روایات به نحو روشنی ذکر شده است، زیرا یکی از آیاتی که همواره مورد پرسش و استفسار مسلمانان از پیشوایان دین بوده، آیه ۴ سوره مزمل می‌باشد: ﴿وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیْلًا﴾.

پیامبر اکرم ﷺ و ائمه هدی ﷺ با بیانات متنوع و رسا منظور از ترتیل یا نحوه قرائت صحیح را در این آیه کریمه بیان فرموده‌اند، برخی از روایات بدین شرح‌اند:

از امیرالمؤمنین علی ﷺ منقول است که فرمودند «الترتیل هو حفظ الوقوف و بیان الحروف».

آنچه امام در این حدیث فرموده‌اند همان تجوید اصطلاحی است.

یکی از اقوالی که مرحوم فیض کاشانی ذیل این حدیث ذکر می‌کند چنین است:

«انه یكون بحيث لو اراد السامع عدّ حروف الكلمات، يعدّه، كما روی فی قرائه رسول الله ﷺ»

تلاوت قرآن باید به گونه‌ای باشد که اگر شنونده بخواهد حروف به کار رفته در کلمات را شمارش کند، بتواند؛ همانگونه که در شیوه قرائت پیامبر ﷺ روایت شده است.

«... عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سُلَيْمَانَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ﷺ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ - وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیْلًا قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ ص بَيِّنُهُ تَبْيَانًا وَ لَا تَهْدُهُ هَذَا الشَّعْرَ وَ لَا تَنْشُرُهُ نَشْرَ الرَّمْلِ وَ لَكِنْ أَفْرَعُوا قُلُوبَكُمْ الْقَاسِيَةَ وَ لَا يَكُنْ هُمْ أَحَدِكُمْ آخِرَ السُّورَةِ» (کلینی، الکافی، ۱۴۰۷: ۱۴/۲-۶۱۴).

عبد الله بن سلیمان گوید: از حضرت صادق ﷺ پرسیدم از گفتار خدای عز و جل (که فرماید): ﴿وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیْلًا﴾ فرمود: امیر المؤمنین ﷺ فرموده: یعنی او را خوب بیان کن و همانند شعر آن را با شتاب مخوان، و مانند ریگ (هنگام خواندن) آن را پراکنده مساز، ولی دل‌های سخت خود را به وسیله آن به بیم و هراس افکنید، و همت شما این نباشد که سوره را به آخر رسانید (یعنی همت خود را در تدبیر و تأمل در آیات و به کار بستن و عمل کردن آنها قرار دهید نه به اینکه سوره را به آخر رسانید).

مرحوم شیخ حر عاملی در موسوعه وسایل الشیعه بابی را تحت عنوان استِحْبَابِ تَرْتِیْلِ الْقُرْآنِ وَ كَرَاهَةِ الْعَجَلَةِ فِيهِ قرار داده و روایات مربوط به آن را جمع آوری کرده است که نشان از اهمیت موضوع دارد؛ یکی از روایات مهم در این باره آن است که:

«... عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ﷺ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیْلًا - قَالَ هُوَ أَنْ تَتَمَكَّتَ

فِيهِ وَ تُحَسِّنَ بِهِ صَوْتَكَ» (مزمل/ ۷۳-۷۴)؛ (حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۴۰۹: ۱۴/۶-۲۰۸).

ابی بصیر گوید که امام صادق علیه السلام درباره کلام پروردگار که قرآن را شمرده شمرده بخوان، فرمود: یعنی اینکه در خواندن آن درنگ کنی و صوت را نیکوسازی. این روایات به همراه روایات دیگر در این زمینه گویای اهمیت فراوان توجه به فراگیری قواعد زیبا خوانی به جهت رسیدن به تلاوت صحیح و معیار می‌باشند.

۱-۲. سیره عملی اهل بیت علیهم السلام در تلاوت مرتل

کتاب تاریخی و روایی شیعه و اهل سنت گزارش‌گر این مطلبند که پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه هدی علیهم السلام، تنها به توصیه در زمینه یاددهی و یادگیری قرائت صحیح اکتفا نکرده بلکه در مقام عمل نیز خود را ملزم به رعایت اصول تلاوت و زیباخوانی قرآن می‌دانسته‌اند که به نمونه‌هایی از سیره عملی معصومان علیهم السلام اشاره می‌شود:

- از ام سلمه، همسر رسول اکرم صلی الله علیه و آله روایات مختلفی با بیان‌های متنوع در مورد شیوه قرائت آن حضرت نقل شده که برخی از آن‌ها در آیه ششم ضرورت‌های قرآنی (اسوه حسنه) اشاره شد؛ روایت دیگر:

«... عن ام سلمه قالت: كان النبي صلی الله علیه و آله يقرأ بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله رب العالمين، يقطعها حرفاً حرفاً».

ام سلمه گوید: پیامبر صلی الله علیه و آله بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله رب العالمين؛ شمرده شمرده و حرف حرف تلفظ می‌فرمود (سلیمان بن اشعث، سنن ابی داود، ۱۴۲۰: ۲/۵۴۵). در سیره ائمه هدی علیهم السلام هم شواهدی مبنی بر اهتمام آن بزرگواران معصوم بر قرائت به صورت حرفاً حرفاً وجود دارد.

- روایتی از مولا امیر المومنین علی علیه السلام در کافی شریف این گونه آمده که حضرت به هنگام قرائت کتیبه‌ای مقدس، آن را به صورت حرفاً حرفاً خواندند:

«... فَقَالَ لَهُ اقْرَأْ، فَقَرَأَهُ حَرْفًا حَرْفًا، فَقَالَ يَا عَلِيُّ هَذَا عَهْدُ رَبِّي تَبَارَكَ وَتَعَالَى إِلَيَّ...» (کلینی، اصول کافی، ۱۴۰۷: ۱/۲۸۲، ح ۴).

۸۱

سیره عملی معصومان علیهم السلام در قرائت مرتل، منحصر در موارد بالا نمی‌شود بلکه طبق حدیث منقول از امام جعفر صادق علیه السلام، گاهی این قرائت، مقرون با صوت زیبا بوده و از مردم دلربایی می‌کرده است.

- «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: كَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ علیهم السلام أَحْسَنَ النَّاسِ صَوْتًا بِالْقُرْآنِ وَكَانَ السَّقَاءُونَ يَمْرُونَ فَيَقْفُونَ بِبَابِهِ يَسْمَعُونَ قِرَاءَتَهُ وَكَانَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام أَحْسَنَ النَّاسِ صَوْتًا» (کلینی، کافی، ۱۴۰۷: ۲/۶۱۶).

امام صادق علیه السلام فرمود: علی بن الحسین علیهما السلام خوش‌آوازترین مردم بود در خواندن قرآن و سقاها که می‌گذشتند به در خانه‌اش می‌ایستادند و قرآن خواندن او را گوش می‌دادند، و حضرت باقر علیه السلام نیز خوش‌آوازترین مردمان بود.

۱-۳. ترغیب و تشویق فراوان به یادگیری و یاددهی قرآن در همه حال

تعداد قابل توجهی از روایات خاندان عترت درباره قرآن مجید مربوط به آموزش دادن قرآن شامل (مقام آموزگار، ثواب آموزگار، حق آموزگار، آموختن قرآن به فرزند) یا فراگیری قرآن شامل (تشویق به فراگیری قرآن، آموختن در خردسالی، اخلاص در آموختن قرآن، منزلت قرآن آموز، مقام و ثواب قرآن آموز، پاداش کسی که قرآن را به سختی بیاموزد) و یا فضیلت تلاوت قرآن و گوش دادن به آن، شامل (تشویق به خواندن قرآن، فضیلت قاری، فضیلت مجالس قرآن و...) می‌شود (محمدی ری شهری، شناخت‌نامه قرآن، ۱۳۹۱: ۳/۱۳۹) که نشانه اهمیت و همت والای اهل البیت علیهم السلام در روی آوردن بیش از پیش مردم به کلام الهی دارد.

قطعا تشویق و تاکید فراوان به فراگیری و آموزش قرآن علاوه بر سیره عملی معصومان علیهم السلام، مربوط به تلاوت با حفظ موازین و قواعد زیباخوانی جهت بهره برداری هر چه بیشتر و فراهم آمدن زمینه فهم و دریافت پیام‌های قرآن بوده و الا صرف تشویق به یادگیری، آن هم به این میزان دلیلی نداشت و یادگیری ناقص قرآن بدون توجه به عربیت آن، یادگیری حقیقی قرآن نیست؛ چرا که کلمه «القرآن» در روایات، انصراف به قرآنی دارد که با لسان عربی مبین بر پیامبر نازل شده است؛ از سوی دیگر اطلاق در احادیث، نسبت به فراگیری و تعلیم و قرآن، در بر دارنده موضوع تجوید قرآن نیز می‌شود.

عجیب اینکه گاهی افراد برای فهم کلام بشری یک دانشمند مسلمان و غیر مسلمان و حتی در فضاهای مجازی، ساعت‌ها بلکه ماه‌ها از عمر خویش را صرف می‌کنند تا چیزی از آن بفهمند و بدان افتخار کنند اما برای یاد گرفتن شیوه صحیح تلاوت کتاب معبود خویش، زبان به اعتراض می‌کشایند و آن را غیر ضروری قلمداد می‌کنند و دنبال دلیل می‌گردند!

و نیز برخی احادیث بر لزوم تلاوت نیکو و شایسته تأکید مستقیم دارند:

امام علی علیه السلام: «أَحْسِنُوا تِلَاوَةَ الْقُرْآنِ فَإِنَّهُ أَنْفَعُ الْقِصَصِ وَاسْتَشْفِئُوا بِهِ فَإِنَّهُ شِفَاءُ الصُّدُورِ» (محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ۱۳۹۴: ۹/ح ۱۶۵۹۴).

قرآن را نیکو (و با دقت) تلاوت کنید که سودمندترین داستان‌ها است و از آن شفا بجویید که شفاى سينه‌هاست.

۲- ضرورت تبلیغی برای رفع محجوریت از چهره قرآن کریم

قرآن به عنوان زیر بنا و بن مایه تمام معارف دین مبین اسلام و یگانه ثقل اکبر پیامبر رحمت همواره توسط خود آن حضرت و امامان معصوم علیهم السلام به عنوان محور حرکت توحیدی مطرح گردیده است.

همان طور که قرآن مجید دارای بطن‌های مختلفی بوده و فهم آن هم مراتبی دارد و نیز هر چه قرآن پژوه بیشتر در آن غور کند در عمق آن فروتر می‌رود، محجوریت قرآن هم مراتب مختلفی دارد که به هم مرتبط‌اند و یکی مقدمه دیگری است و در واقع رها کردن هریک از مراحل یادگیری قرآن، به نوعی مهجور کردن قرآن در همان مرحله است:

مهجوریت در مرحله روخوانی و روان خوانی (به معنای عدم توانایی اولیه و قدرت کافی در تلاوت)، مهجوریت در خواندن آن به صورت مرتل و مبتین (عدم آشنایی با مخارج، اداء صحیح، صفات و احکام تلاوت)، مهجوریت در مرحله فهم و تدبیر (عدم درک صحیح از معنا و مفهوم آیات و پیام‌گیری از آن) و بالاخره مهجوریت در عمل کردن به محتوای آیات و تجسم بخشی عینی به مضمون آیات.

بنابر گفته بالا برای رهایی از محجوریت این کتاب و حیانی، که خود قرآن بر محجوریت خویش شهادت داده و در روز قیامت شکایت پیامبر رحمت را در محضر پروردگار به دنبال خواهد داشت.

﴿وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا﴾ (فرقان/ ۳۰)؛ «و پیامبر [خدا] گفت: «پروردگارا، قوم من این قرآن را رها کردند».

بر همه ارادتمندان به ساحت مقدس قرآن کریم و اهل البیت علیهم السلام به ویژه مبلغان محترم علوم دینی فرض و وظیفه است در هر سطحی که می‌توانند، علاوه بر فراگیری دانش تجوید، با آموزش دادن به مستعدان این عرصه، در حد امکان غبار محجوریت را از چهره قرآن بزدایند که بدبختی و شقاوت امروز برخی جوامع بشری به دلیل عدم اهمیت دادن به این کلام الهی و آشنایی با آموزه‌های آن است.

امروزه با توجه به اهتمام جدی کشورهای مسلمان به امر قرائت قرآن کریم به ویژه کشورهای اهل سنت، زینده کشور شیعی نیست که در این مسئله عقب باشد؛ خصوصاً برای کسانی که وظیفه تبلیغ قرآن در خارج از مرزهای ایران را به عهده دارند.

در سیره تبلیغی پیامبر این گونه آمده است که اولین مبلغ فرستاده شده از جانب آن حضرت در مدینه مصعب بن عمیر بود که وی دارای لحن فصیح و صدایی زیبا در امر تلاوت قرآن بود.

«فقال رسول الله ﷺ لمصعب بن عمير، و كان فتى حدثا... فأمره رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم بالخروج مع أسعد، و قد كان تعلم من القرآن كثيرا» (طبرسی، إعلام الوری بأعلام الهدی، ۱۴۱۷: ۱ / ۱۳۹).

پیامبر خدا ﷺ به مصعب بن عمیر که جوانی کم سال و از حافظان و قاریان قرآن بود و بسیاری از قرآن را آموخته بود، دستور داد با سعد عازم مدینه شود.

۳. مقدمه خشوع

خشوع، مصدری عربی، و اصطلاحی قرآنی - حدیثی است که در اصل به معنای پایین آوردن است (احمد بن فارس، مقاییس اللغة، ۱۴۲۹: ۲۹۸). بر این اساس، معانی دیگری چون نگاه به زمین دوختن، خم کردن سر و نگاه خود را به زمین دوختن و هم زمان صدای خود را پایین آوردن نیز ذکر شده که همگی به نحوی به مفهوم اصلی برمی گردد. در آیه ۲۱ سوره حشر انسان‌هایی که با وجود قرائت قرآن در برابر خداوند خشوع نمی کنند، سرزنش و دعوت به تفکر شده اند:

﴿لَوْ أَنزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَ تِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ، لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ (حشر/ ۲۱)؛ «اگر این قرآن را بر کوهی فرومی فرستادیم، یقیناً آن [کوه] را از بیم خدا فروتن [و] از هم پاشیده می دیدی. این مثل‌ها را برای مردم می زنیم، باشد که آنان بیندیشند».

در کتاب التحقیق فی کلمات القرآن الکریم در ذیل ماده خشع بعد از ذکر آیه، محصول خشوع؛ حصول حالت آرامش و تأثیرپذیری و قبول و دست‌یابی به محبت در برابر عظمت الهی، دانسته شده است:

﴿لَوْ أَنزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا فَيَحْصِلُ لَهُ حَالَةٌ لِّينَةٌ وَ خَفْضٌ وَ تَأْتِرُ وَ انْفِعَالٌ وَ قَبُولٌ وَ مَحَبَّةٌ فَيُجَالِ الْعِظْمَةَ﴾ (مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ۱۳۶۸: ۳ / ۶۳).

با عنایت به معنای لغوی و کاربردهای قرآنی و حدیثی خشوع، برای دستیابی به این مهم در تلاوت، باید به ویژگی‌های تلاوت خاشعانه یعنی حضور قلب، آرامش و طمأنینه، حزن در تلاوت، استشمام خوف و خشیت از تلاوت قاری و سایر موارد، عنایت و اهتمام ویژه داشت. برخی از عوامل خشوع و طمأنینه در تلاوت، به نوع قرائت باز می گردد؛ تلفظ درست حروف و اعطاء حق و مستحق هر حرف نیز در تداعی آرامش تأثیر فراوانی دارد. روشن است

کسانی که یک متنی را به صورت شتاب زده و بدون آرامش می‌خوانند، توانایی تلفظ صحیح و شایسته همه حروف را نخواهند داشت و به دنبال آن اثرگذاری مطلوب خود بر خواننده و مخاطب را از دست خواهد داد (خشوع در تلاوت و خاستگاه اصطلاحات تجویدی، مقاله خشوع در تلاوت از منظر قرآن و حدیث، محمد حاج ابوالقاسم، ۱۳۹۲).

در حدیثی از امام صادق علیه السلام آمده است:

«قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام: مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ وَ لَمْ يَخْضَعْ لِلَّهِ وَ لَمْ يَرِقْ قَلْبُهُ وَ لَا يَنْشِئُ حَزْناً وَ وَجْلاً فِي سِرِّهِ فَقَدْ اسْتَهَانَ بِعَظِيمِ شَأْنِ اللَّهِ تَعَالَى وَ حَسِرَ حُسْرَاناً مُبِيناً» (جعفر بن محمد، مصباح الشریعة، ۱۴۰۰: ۲۸)؛ «هر کس که قرآن را تلاوت کرده و قلب او برای پروردگار، خضوع ننماید و رقت پیدا نکند، و خوف و حزنی در باطن او ایجاد نشود، هر آینه عظمت شأن پروردگار متعال را خوار و کوچک شمرده، و به ضرر و خسارت بزرگی دچار شده است».

این روایت نشان می‌دهد که باید تلاوت قرآن به گونه‌ای باشد که خشوع و تأثیر گذاری در روح و جان باشد؛ در داستان‌هایی که از قاریان بزرگ جهان اسلام نقل شده است، نمونه‌های بسیاری از تأثیر گذاری تلاوت استادانه آنان بر مخاطبان ذکر شده است که این، نشان از تأثیر رعایت نکات تجویدی و ترتیل قرآن در مخاطبان دارد.

از طمأنیه و آرامش در تلاوت، پرهیز از برخی حرکات نامتعارف مثل زیاده روی تحریر زدن در کلمات به ویژه مدها و قفلات آخر آیات، قابل دریافت است.

۴. ضرورت فقهی

از موارد دیگری که یادگیری تجوید را ضروری می‌سازد، اهمیت و جایگاه آن در فقه است؛ فقیهان مباحث مربوط به تجوید را در چند باب از ابواب فقه از جمله اذان و اقامه، نماز، تلبیه و نیز دعا مطرح کرده و به بحث نشسته‌اند.

به طور مثال تمامی فقهای شیعه، قرائت نماز به عربی صحیح را واجب می‌دانند و رعایت قواعد تجوید در نماز را بشرطی واجب می‌دانند که عدم رعایت آن باعث اخلال در معنا شود (امام خمینی رحمته الله علیه، تحریر الوسیله، ۱۴۸۵: ۱/۱۵۹).

محقق حلی (م ۶۷۶ق) در المعترف فی شرح المختلف می‌نویسد: «کما وجب الاتیان بحروفها، وجب الاتیان بالاعراب المتلقى عن صاحب الشرح...» (محقق حلی، المعترف فی شرح المختلف، ۱۴۰۷: ۲/۱۶۷).

همان‌طور که در قرائت، رعایت حروف، واجب است و اخلال در آن جایز نیست، هر چند که موجب تغییر معنا نشود، رعایت اعراب حروف به همان صورت که از صاحب شریعت آمده، نیز واجب است.

حتی کسانی که تجوید را بدعت می‌دانند، بر صحت عرفی قرائت تأکید دارند. آنان که پرداختن به تجوید را ناشایسته می‌دانند نیز اذعان دارند که صحیح خواندن قرائت لا اقل در نماز واجب است.

(فقه قرائت و مهندسی تلاوت، مقاله تجوید، از وجوب تا حرمت محمد علی محمدی، ۱۳۹۵: ۲۷۶).

فقیهان شیعه، اخلال در حروف و اعراب را جایز نمی‌دانند و جملگی بر این باورند که قرائت باید به عربی صحیح باشد (یوسفی، فقه قرائت، ۱۳۹۶: ۵۷).

یکی از مسائل شرعی ذکر شده در رساله‌های عملیه مراجع تقلید شیعه، تصریح بر مطلب یاد شده دارد به نحوی که عدم رعایت آن موجب بطلان نماز است؛ این مسئله و نظر سایر فقها در ضمن فتوای حضرت امام خمینی رحمته‌الله به شرح زیر است:

مسئله ۱۰۰۰) ۱. اگر یکی از کلمات حمد یا سوره را نداند؛ ۲. یا عمداً آن را نگوید؛ ۳. یا به جای حرفی دیگر بگوید، مثلاً به جای «ض» «ظ» بگوید؛ ۴. یا جایی که باید بدون زیر و زبر خوانده شود، زیر و زبر بدهد؛ ۵. یا تشدید را نگوید نماز او باطل است.

این مساله عیناً در رساله حضرات آیات: تبریزی، صافی و فاضل آمده است.

(۱) (زنجانی) اگر یکی از کلمات حمد را نداند یا شک داشته باشد. (وحید) و مقصر باشد.
 (۲) (سیستانی) اگر یکی از کلمات حمد یا سوره را عمداً یا از روی جهل تقصیری نگوید.
 (۳) (بهجت) به طوری که در زبان عربی بگویند آن حرف را تلفظ نکرده و موافق هیچ یک از قرائت‌های هفتگانه نباشد.

(۴) (سیستانی) مثلاً به جای «ض» «ذ یا ز» بگوید یا زیر و زبر حروف را رعایت نکنند به گونه‌ای که غلط شمرده شود.

(۵) (بهجت) بنا بر احتیاط (توضیح المسائل مراجع، مسأله ۱۰۰۰، محمد حسن بنی هاشمی خمینی، ۱۳۸۵).

در اجوبه الاستفتائات مقام معظم رهبری رحمته‌الله نیز این‌گونه آمده است:

س ۴۶۷: آیا أداء کامل الفاظ عربی در نماز واجب است؟ آیا اگر کلمات به صورت عربی صحیح و کامل تلفظ نشود، نماز محکوم به صحت است؟

ج: واجب است که همه ذکرهای واجب نماز از قبیل قرائت حمد و سوره و غیر آنها به طور صحیح قرائت شود و اگر نمازگزار کیفیت صحیح تلفظ کلمات عربی را نمی‌داند، واجب است که یاد بگیرد و اگر قادر به یادگیری نیست، معذور است (اجوبه الإستفتائات، ۱۳۹۳: ۱۴۶، سؤال ۴۶۷).

ذکر این نکته نیز خالی از لطف نیست که موارد فقهی ضرورت تجوید به ویژه در نماز از رعایت مخارج صحیح حروف عربی در قرائت و یا مدّ لازم در برخی کلمات، مرحله حداقلی آن بوده و شرط صحت عمل است؛ این مطلب در برخی از قواعد زیبا خوانی قرآن مثل صفات محسنه به صورت وجوبی مطرح نبوده و شرط صحت نیست گرچه رعایت همین دستورات تجویدی نیز در تبیین معنای ترتیل یعنی جامه عمل پوشاندن به هدف غایی آن یعنی تدبّر و تعمّق در آیات، تأثیر خود را دارند.

۵. مقدمه تدبّر

بر اساس آیه ۲۹ سوره ص، خداوند متعال، غایت و هدف از نزول قرآن کریم را تفکّر و اندیشه در آیات آن بر می‌شمارد:

﴿كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾ (ص / ۲۹)؛ «[این] کتابی مبارک است که آن را به سوی تو نازل کرده‌ایم تا در [باره] آیات آن بیندیشند و خردمندان پند گیرند».

اهمیت تدبّر تا بدانجاست که قرائت قرآن بدون آن، ارزش چندانی ندارد؛ در حدیثی از امیرالمومنین علی (علیه السلام)، درباره جایگاه والای تدبّر به عنوان یکی از صفات مهمّ علما، نقل شده است که:

«أَلَا لَا خَيْرَ فِي قِرَاءَةِ قُرْآنٍ لَيْسَ فِيهَا تَدَبُّرٌ...» (کلینی، الکافی، ۱۴۰۷: ۱/۳۶)؛ «قرائتی که همراه با تدبّر نباشد خیری در آن نیست...».

امام صادق (علیه السلام) در دعای پیش از تلاوت، تدبّر را از خداوند مسئلت می‌نماید و همین مطلب در ارزشمندی مسئله تدبّر کافی است:

«وَلَا تَجْعَلْ قِرَاءَتِي قِرَاءَةً لَا تَدَّبَّرُ فِيهَا بَلِ اجْعَلْنِي أَتَدَّبَّرُ آيَاتِهِ وَأَحْكَامَهُ أَخِذًا بِشَرَائِعِ دِينِكَ...» (مفید، الإختصاص، ۱۴۱۳: ۱۴۱)؛ «خداوندا، قرائتم را قرائتی که در آن اندیشه نباشد قرار مده، بلکه مرا توفیق ده که در آیات و احکامش بیانديشم، و قوانین دین تو را بکار بندم».

با توجه به این مطالب و نیز معنای ذکر شده در آیه «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً» در بخش ضرورت‌های قرآنی، کلید ورود به تدبّر و قرائت مرتّل، فراگیری احکام تلاوت و نیز نحوه شایسته قرائت آیات می‌باشد چرا که آرام و شمرده خواندن آیات است که تعمق و عاقبت اندیشی که معنای اصلی تدبّر است را به دنبال خواهد داشت (علامی، آداب تلاوت قرآن، ۱۳۹۳: ۱۰۴ و ۱۰۵).

حدیث امام صادق (علیه السلام) از قول امیرالمؤمنین (علیه السلام) اشاره به همین موضوع دارد: «... عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سُلَيْمَانَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (علیه السلام) عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (علیه السلام) بَيْنَهُ تَبْيَانًا وَ لَا تَهْدَهُ هَذَّ الشَّعْرِ وَ لَا تَنْتُزِعُهُ نَشْرَ الرَّمْلِ وَ لَكِنْ أَفْرَعُوا قُلُوبَكُمْ الْقَاسِيَةَ وَ لَا يَكُنْ هَمُّ أَحَدِكُمْ آخِرَ السُّورَةِ» (کلینی، الکافی، ۱۴۰۷: ۲/۶۱۴).

عبد الله بن سلیمان گوید: از حضرت صادق (علیه السلام) پرسیدم از گفتار خدای عز و جل (که) فرماید: «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً» فرمود: امیر المؤمنین صلوات الله علیه فرموده: یعنی او را خوب بیان کن و همانند شعر آن را به شتاب مخوان، و مانند ریگ (هنگام خواند) آن را پراکنده مساز، ولی دل‌های سخت خود را به وسیله آن به بیم و هراس افکنید، و همت شما این نباشد که سوره را به آخر رساند (یعنی همت خود را در تدبّر و تأمل در آیات و به کار بستن و عمل کردن آنها قرار دهید نه به اینکه سوره را به آخر رسانید).

۶. ضرورت‌های بین‌المللی (ترویج فرهنگ قرآنی، مبارزه با استکبار و...) امروزه با توجه به تبلیغات گسترده ضد شیعی از سوی مستکبرین جهانی و پیروان منطقه‌ای آنان به طور خاص، فرقه ضالّه و هابیت بر علیه شیعه مبنی بر عدم اهتمام کافی به قرآن کریم و نیز عدم توانایی شیعیان بر قرائت مطلوب آن، ضرورت یادگیری تجوید و قرائت مرتّل را به ویژه برای مبلّغین و مروّجین علوم اسلامی، بیش از پیش نمایان می‌سازد.

طبعاً با حساسیت‌های به وجود آمده در سال‌های اخیر و نیز ثمرات و برکات فراوان مجالست و انس با قرآن و نیز تبلیغ و تبیین مفاهیم آن، مبلّغین خوش‌خوان و آشنا به مبانی زیباخوانی قرآن، اثر بخشی بیشتری بر جامعه و مخاطبان خویش خواهند داشت.

مقام معظم رهبری در دیدارهای مختلف با قرآنیان و غیره، همواره بر یاددگیری قرآن بر اساس تجوید به عنوان یکی از آرایه‌های مهم قرآنی، تأکید کرده‌اند: «من همین جا این را عرض

بکنم و تذکر بدهم، که اگر ما معتقدیم - که معتقدیم - که عمل به قرآن، اساس و محور احیاء قرآن است و مسئله به تلاوت و خواندن و اینها ختم نمی‌شود - که به آن اعتقاد داریم؛ معتقدیم باید به قرآن عمل کنیم، باید جامعه‌مان را قرآنی کنیم، باید فکرمان را قرآنی کنیم، باید عملمان را قرآنی کنیم، باید قرآن را باور کنیم؛ قرآن را باور کنیم و وعده قرآن را وعده صدق و حق بدانیم، همین طور که خود قرآن می‌فرماید: ﴿و تَمَّتْ کَلِمَةُ رَبِّکَ صِدْقًا وَّ عَدْلًا لَّا مَبْدَلَ لَکَلِمَاتِهِ﴾؛ همچنانی که باید تعاملمان با شخص خودمان، با افراد خانواده‌مان، با افراد محیط کارمان، با افراد اجتماعمان، با مسلمین کشورهای دیگر، با قدرت‌ها، با ملت‌ها و همه اینها باید با نفس و روح قرآنی تنظیم بشود؛ اینها همه‌اش درست است و به آن اعتقاد داریم؛ احیاء قرآن، عمل به قرآن و گرامیداشت قرآن این است؛ - اینها درست - اما اینها معنایش این نیست که ما تلاوت قرآن را دست کم بگیریم. من می‌خواهم به شما «قرآنی»‌ها - که اهل تلاوت، اهل تجوید و اهل لحن و آهنگ و صوت و خواندن قرآنید - این را تأکید کنم، گاهی شنیده می‌شود که بعضی می‌گویند آقا به قرآن باید عمل کرد؛ خوب، این حرف درستی است؛ اما مقصودشان این است که تلاوت قرآن و آرایه‌های قرآنی را دست کم بگیرند! من با این مخالفم. تلاوت قرآن هم جزو یک مجموعه و منظومه‌ای است که اینها همه به هم متصل است؛ این هم بایستی مورد توجه قرار بگیرد و گرامی داشته شود. هم باید تلاوت بکنید و هم باید معانی قرآن را بفهمید؛ اگر معنای قرآن را فهمیدید، می‌توانید بهتر تلاوت کنید» (بیانات در دیدار قاریان شرکت کننده در بیست و سومین مسابقات بین‌المللی قرآن، ۱۳۸۵/۰۷/۰۴) (وبگاه Khamenei.Ir)

ایشان در بیان دیگری، تلاوت قرآن را مقدمه و زمینه‌رهایی از طرح‌ها و نقشه‌های گوناگون دشمن معرفی می‌نمایند:

«برادران من! این خواندن و تلاوت قرآن، قدم اول است، قدم آخر نیست. اول، آشنایی و انس با قرآن لازم است. بعد، مفاهیم قرآنی را به صورت سطور قطعی و مجسم برنامه‌ی زندگی در مقابل چشم نگه داشتن، تا ما را به این طرف و آن طرف نکشانند؛ یک روز ما را به سمت کمونیسم بکشانند، یک روز به سمت لیبرالیسم؛ یک روز از سوسیالیسم بگویند، یک روز از سرمایه‌داری. قرآن را وقتی که یاد گرفتیم و با آن آشنا شدیم، نمی‌توانند ما را به این طرف و آن طرف بکشانند؛ چون خط روشن قرآن ما را هدایت می‌کند. و آن‌گاه، پیاده کردن این مفاهیم در واقعیت زندگی است» (بیانات در دیدار جمعی از قاریان قرآن ۱۳۸۳/۰۶/۲۶) (وبگاه Khamenei.Ir).

نتیجه

با توجه به ضرورت‌های قرآنی مانند اینکه ترتیل، همان تجوید است، فرآیند نزول قرآن بر اساس ترتیل بوده است، امر به تلاوت قرآن با تأنی و درنگ، رعایت حق تلاوت در قرآن، نزول قرآن به زبان عربی و الگوگیری از پیامبر ﷺ، و نیز ضرورت‌های غیر قرآنی مانند سیره معصومان علیهم‌السلام در تلاوت قرآن، ضرورت تبلیغی برای رفع محجوریت از چهره قرآن کریم، تجوید یکی مقدمات خشوع در تلاوت، ضرورت فقهی فراگیری تجوید، مقدمه تدبّر و ضرورت‌های بین‌المللی (ترویج فرهنگ قرآنی، مبارزه با استکبار و...؛ دانش تجوید در قرائت مرتّل به عنوان یکی از مهم‌ترین علوم پیرامونی قرآن مجید که تأثیر مستقیم در نحوه بهره‌برداری از این کلام الهی را دارد، باید مورد توجه و اهتمام جدی همه مسلمانان به ویژه مراکز آموزشی دینی و نهادهای تصمیم‌ساز در این حوزه قرار گیرد.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: فولادوند، محمد مهدی، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، چاپ سوم، ۱۴۱۸ق.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، معانی الأخبار، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ق.
۳. ابن فارس، احمد، مقاییس اللغة، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۹ق.
۴. ابن هشام، عبدالملک، سیره النبویه لابن هشام، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۵. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم (ابن کثیر)، بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، ۱۴۱۹ق.
۶. ابو داود، سلیمان بن اشعث، سنن ابی داود، لبنان: دارالفکر، ۱۴۲۰ق.
۷. بنی هاشمی خمینی، محمد حسن، توضیح المسائل مراجع، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۸۵ش.
۸. بیضاوی، عبدالله بن عمر، أنوار التنزیل و أسرار التأویل (تفسیر البیضاوی)، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۱۸ق.
۹. جعفر بن محمد (امام صادق علیه السلام)، مصباح الشریعة، بیروت: موسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۰ق.
۱۰. حاج ابوالقاسم، محمد، تلاوت از منظر قرآن وحديث، تهران: مرکز طبع و نشر، ۱۳۹۲ش.

۱۱. حرّ عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعه، قم: مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۹ق.
۱۲. حوی، سعید، الاساس فی التفسیر، قاهره: دار السلام، چاپ ششم، ۱۴۲۴ق.
۱۳. حیدری، زهرا و امیری، محمد، ویژگی‌های تلاوت استادانه، گردآوری شورای عالی قرآن، مقاله معناشناسی ترتیل در آیات و روایات، تهران: مرکز طبع و نشر، ۱۳۹۳ش.
۱۴. خامنه‌ای، سید علی، اجوبة الاستفتائات، تهران: نشر فقه روز، ۱۳۹۳ش.
۱۵. سعدی، محمد جواد، پرسمان قرائت قرآن، قم: بوستان کتاب، چاپ سوم، ۱۳۸۵ش.
۱۶. شهیدی و قاسمی، آموزش قرائت قرآن ۲، قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه، چاپ سوم، ۱۳۹۱ش.
۱۷. شورای عالی قرآن، خشوع در تلاوت و خاستگاه اصطلاحات تجویدی، تهران: مرکز طبع و نشر، ۱۳۹۵ش.
۱۸. شورای عالی قرآن، فقه قرائت و مهندسی تلاوت، مقاله تجوید، از وجوب تا حرمت محمد علی محمدی، تهران: مرکز طبع و نشر، ۱۳۹۵ش.
۱۹. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ دوم، ۱۳۹۰ق.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن، إعلام الوری بأعلام الهدی، قم: آل البيت، ۱۴۱۷ق.
۲۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو، چاپ سوم، ۱۳۷۲ش.

۲۲. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۲۳. علامی، ابوالفضل، آداب تلاوت قرآن، قم: انتشارات حضور، چاپ سوم، ۱۳۹۳ ش.
۲۴. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: نشر هجرت، ۱۴۰۹ ق.
۲۵. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، نوادر الأخبار فیما يتعلق بأصول الدین، تهران: ۱۳۷۱ ش.
۲۶. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، چاپ چهارم، ۱۳۸۹ ش.
۲۷. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: انتشارات اسلامیة، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
۲۸. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.
۲۹. محقق حلی، المعتمد فی شرح المختلف، قم: موسسه سیدالشهداء (علیه السلام)، ۱۴۰۷ ق.
۳۰. محمدی ری شهری، محمد، شناخت نامه قرآن، قم: دارالحديث، ۱۳۹۱ ش.
۳۱. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: دارالحديث، چاپ پانزدهم، ۱۳۹۴ ش.
۳۲. مسعودی، عبدالهادی، قرآن در روایات، قم: دارالحديث، ۱۳۹۶ ش.
۳۳. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش.

۳۴. معرفت، محمد هادی، آشنایی با علوم قرآنی، قم: موسسه تمهید، ۱۳۸۷ش.
۳۵. مفید، محمد بن محمد، الإختصاص، قم: المؤتمر العالمی للشیخ المفید، ۱۴۱۳ق.
۳۶. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیة، چاپ دهم، ۱۳۷۱ش.
۳۷. موسوی خمینی، سید روح الله، تحریر الوسیله، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ دوم، ۱۳۸۵ش.
۳۸. نسفی، عبدالله بن احمد، تفسیر النسفی مدارک التنزیل و حقایق التأویل، بیروت: دار النفائس، ۱۴۱۶ق.

39. www.Khamenei.Ir